

ANNA ĆWIAKAŁA-MALYS

ORCID: 0000-0001-9812-2118

Uniwersytet Wrocławski

anna.cwiakala-malys@uwr.edu.pl

MAŁGORZATA DURBAJŁO-MROWIEC

ORCID: 0000-0003-0977-0960

Uniwersytet Wrocławski

malgorzata.durbajlo-mrowiec@uwr.edu.pl

Autorytarne sterowanie szkołą wyższą jako determinanta zarządzania i finansowania szkolnictwa wyższego w PRL

Słowa kluczowe: szkolnictwo wyższe, system nakazowo-rozdzielczy, autonomia instytucjonalna, autonomia finansowa, regulacje prawne, radzieckie wzorce, odgórne sterowanie.

AUTHORITARIAN CONTROL OF HIGHER EDUCATION AS A DETERMINANT
OF MANAGEMENT AND FINANCING OF HIGHER EDUCATION IN THE PEOPLE'S
REPUBLIC OF POLAND

Abstract

The article concerns a system of reforms of higher education in Poland in a time of Polish People's Republic, in 1945–1989, which is adequate to top-down imposed and strictly respected Soviet patterns that were in force in all spheres of political, economic, and cultural life. The authors analyse a system of managing and financing of universities on the basis of legal regulations that indicated a direction, character, and a scope of activities set for universities by communist authorities in order to “build a socialist state and educate new intelligentsia”. The article also considers the issue of central control of university's activities system separation of education from research bureaucratization and parametrization of all levels of education, top-down employment levels and structuring, closure to international exchange and inefficient financing, and asset management, which in consequence led universities to collapse at the end of 1980s.

Keywords: higher education, coercive distribution system, institutional autonomy, financial autonomy, legal regulations, Soviet patterns, top-down control.

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł jest próbą analizy i oceny obowiązujących w latach 1945–1989 upolitycznionych regulacji prawnych dotyczących szkolnictwa wyższego, zawężoną do problemu zarządzania uczelniami wyższymi w okresie PRL i ich finansowania. Na długo przed wybuchem II wojny światowej

stalinizm i hitleryzm jako autokratyczne fazy systemu komunistycznego i narodowo-socjalistycznego budowały nowy „ład”, zasadę przywództwa i kontroli wszelkich dziedzin życia we własnych krajach, w ZSRR i III Rzeszy Niemieckiej za pomocą takich narzędzi przymusu jak terror, inwigilacja, eliminacja ludzi nieposłusznych, tworzenie rzeczywistości opartej na zasadzie bezwzględnej podporządkowania, uległości i posłuszeństwa¹.

II wojna światowa i okupacje niemiecka oraz sowiecka to szczególnie traumatyczny czas dla polskiej inteligencji, która stanowiła mocno prześladowaną w Polsce grupę społeczną. Adolf Hitler popierał i umacniał szeroko zakrojone działania prowadzone w celu usunięcia jej z życia publicznego, gdyż miał „obsesyjnie wrogi stosunek do wykształconych, mądrych, uznanych w świecie Polaków, nie dopuszczał myśli, aby inteligencja nadal przewodziła narodowi polskiemu a w swych wypowiedziach [...] sugerował brutalne, bezpardonowe działanie nastawione na wyeliminowanie wszystkich jej przedstawicieli”². Józef Stalin z kolei „planowe wyniszczenie inteligencji polskiej [...] traktował jako zadanie najwyższej wagi narodowej, warunkujące uczynienie pozostałych mieszkańców narodowości polskiej podatnymi na moskiewską indoktrynację”³.

Aby utrudnić „kadrze inteligenckiej” rozwój, okupanci podjęli zmasowaną walkę z wszelkimi przejawami życia narodowego i kulturalnego oraz jego formami organizacyjnymi, kierując się wytycznymi swoich przywódców. Konsekwentnie zmierzali początkowo do zminimalizowania, a w końcu likwidacji, dostępu dla polskiego społeczeństwa do nauki i edukacji. Jedyną szansę na zdobycie wykształcenia w okresie wojennym zapewniały tajne komplety, które wiązały się z olbrzymim ryzykiem i niebezpieczeństwem, które rosło wraz z umacnianiem się okupantów na terenach Rzeczypospolitej. Szkolnictwo wyższe zostało, poza drobnymi wyjątkami, zakazane, a na terenach przyłączonych do ZSRR straciło całkowicie polski wymiar. Konspiracyjne szkolnictwo wyższe było swoistego rodzaju ogniwem tajnej struktury państwa podziemnego, niespotykanym w innych

¹ M. Walczak, *Ludzie nauki i nauczyciele podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*, Warszawa 1995, s. 57; A. Hryniewicka, *Szkolnictwo wyższe w latach II wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej w Warszawie i jego pracowników*, cz. 1, „Człowiek — Niepełnosprawność — Społeczeństwo” 2015, nr 2 (28), s. 25–39, <https://95.aps.edu.pl/images/Szkolnictwo%20wy%C5%BCsze%20w%20latach%20II%20wojny%20%C5%9Bwiatowej.pdf> (dostęp: 17.05.2021).

² M. Walczak, *op. cit.* s. 60; A. Hryniewicka, *op. cit.*, s. 25–39.

³ B. Grześ, *Deportacje nauczycieli do ZSRR 1939–1941*, Warszawa 1995, s. 14.

okupowanych krajach Europy⁴. Co prawda powstawały tajne uniwersytety, jednak próba „ratowania” polskiego szkolnictwa wyższego nie przyniosła w takich warunkach zadowalających efektów. Nauczyciele akademicki zostali rozproszeni, a prawie 40%⁵ z nich zginęło w wyniku eksterminacyjnej polityki hitlerowców. Okupacja sowiecka też przyczyniła się do znacznego zdziśiatkowania kadry wykładowców, głównie w wyniku wywózek w głąb ZSRR.

Uwzględniając wszystkie dostępne dane faktograficzne dotyczące osób, które zginęły na froncie, w walkach ruchu oporu, powstaniu warszawskim, podczas ewakuacji, bombardowań i innych okoliczności wojennych, Marian Walczak⁶ określił ogólny zakres strat osobowych wśród nauczycieli⁷ w okresie okupacji według typów szkół i uczelni w porównaniu ze stanem zatrudnienia w roku szkolnym 1937/1938 (bez pracowników administracji i obsługi). Wskazał on, że spośród 92 602 pracowników oświaty zmarło aż 10 544 osób, w tym: na wojnie wskutek związanego z nią terroru zginęło 1648 osób; jako ofiary bezpośredniej eksterminacji (egzekucji, w tym tak zwanej zbrodni katyńskiej, obozów koncentracyjnych, więzień, łagrów sowieckich) i w innych okolicznościach zamordowano 7272 nauczycieli; w wyniku złych warunków okupacyjnych życie straciło 639 osób; bez wieści zniknęło (wywózki do Rzeszy i w głąb ZSRR, w konspiracji wojskowej, na wojnie oraz inne przypadki) 985 osób⁸.

Działania wojenne doprowadziły do zniszczenia ponad połowy pracowni naukowych, które działały przed 1939 rokiem. Poza tym utracono infrastrukturę uczelnianą Lwowa i Wilna. Straty zasobów bibliotecznych kształtowały się na poziomie 76% w Warszawie, 68% w Poznaniu czy 14% w Krakowie⁹.

⁴ B. Gralak, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska pod okupacją niemiecką i radziecką 1939–1945*, Zgierz 2010, <http://dlibra.kul.pl/Content/21032/SZKOLNICTWO%20WY%20C5%BBSZE%20I%20NAUKA%20POLSKA%20POD%20OKUPACJ%C4%84%20NIEMIECK%C4%84%20I%20RADZIECK%C4%84%201939-1945.pdf> (dostęp: 17.05.2021).

⁵ K. Popiński, *System szkolnictwa wyższego w II Rzeczypospolitej i jego wpływ na funkcjonowanie uczelni polskich po 1945 roku*, „Społeczeństwo i Ekonomia” 2018, nr 1 (9), s. 39.

⁶ A. Hryniewicka, *op. cit.*, s. 25–39; M. Walczak, *Straty osobowe nauczycieli i naukowców w latach 1939–1945*, [w:] *100 lat ZNP. Ludzie, fakty, sprawy, wydarzenia. 1905–2005*, red. B. Grześ, Warszawa 2005, s. 393–394.

⁷ W tym nauczycieli akademickich.

⁸ A. Hryniewicka, *op. cit.*, s. 25–39; M. Walczak, *Straty osobowe nauczycieli i naukowców...*, s. 393–394.

⁹ M. Walczak, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945*, Wrocław 1978, s. 31; M. Żurawski, *Straty ludnościowe Polski w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem ich skutków społecznych i zawodowych oraz wpływu na sytuację gospodarczą kraju*, [w:] *Gospodarcze i społeczne skutki wojny i okupacji oraz drogi ich przezwyciężenia. Materiały z konferencji, Karpacz, 4–6 grudnia 1985*, red. W. Długoborski, B. Klimczak, E. Kaszuba, Wrocław 1989, s. 249; J. Chumiński, K. Popiński, *Historia Wyższej Szkoły Handlowej, Wyższej Szkoły Ekonomicznej i Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu (1947–2007)*, [w:] *Księga 60-lecia Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu*, red. J. Chumiński, Wrocław 2007, s. 40.

Sytuacja uczelni wyższych w PRL. Proces zarządzania uczelniami wyższymi i ich finansowania w latach 1945–1989 na przykładzie podstawowych regulacji prawnych dotyczących szkolnictwa wyższego

Pierwsze lata po wojnie to okres dynamicznej odbudowy całego kraju ze zniszczeń wojennych. Szkolnictwo wyższe¹⁰ zaraz po zakończeniu walk próbowano wstępnie organizować na podstawie ustawy z 15 marca 1933 roku o szkołach akademickich¹¹. Ten akt prawny zapewniał uczelniom autonomię w sprawach akademickich, finansowych, a poprzez art. 1 („Szkoly akademickie zorganizowane są na zasadzie wolności nauki i nauczania...”) gwarantował również demokratyzację szkolnictwa wyższego¹².

Zgodnie z jej zapisami minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego miał znaczący wpływ na wybór rektora, który następnie podlegał zatwierdzeniu przez prezydenta RP. Wspomniany szef resortu był władzą zwierzchnią dla szkół akademickich i sprawował nad nimi nadzór. W miarę potrzeby, nie rzadziej jednak niż raz na trzy lata, zwoływał on zjazd rektorów wszystkich szkół akademickich w celu omówienia spraw dotyczących szkolnictwa wyższego. Profesorów zwyczajnych i nadzwyczajnych mianował zaś prezydent. Przed obsadzeniem katedry rada wydziałowa przeprowadzała ankietę, którą kierowała do wszystkich profesorów zwyczajnych i nadzwyczajnych wykładających dany przedmiot we wszystkich szkołach akademickich, prosząc o nadesłanie opinii, jakich kandydatów należy uznać za najbardziej odpowiednich. Artykuł 55 z kolei dawał możliwość tworzenia nowej kategorii szkół wyższych — uczelni prywatnych. Należy przy tym zauważyć, że szkoły wyższe przejęły z okresu międzywojennego następujące elementy systemu zarządzania: katedrę jako podstawową jednostkę organizacyjną uczelni, władze jednoosobowe pełniące funkcje reprezentacyjne oraz sprawujące bieżący zarząd, decyzje podejmowane przez ciała kolegialne¹³.

Zapisy tej ustawy nie miały jednak szansy długo obowiązywać z uwagi na to, że Polska, podobnie jak inne państwa Europy Środkowej i Wschodniej, stawiała się coraz bardziej podporządkowana wpływom ZSRR, co w konsekwencji oznaczało przyjęcie wzorców radzieckich, obowiązujących we wszystkich sferach życia politycznego, społeczno-gospodarczego czy kulturalnego. Szkoły i uczelnie wyższe

¹⁰ A. Ćwiąkała-Małys., *Pomiar efektywności procesu kształcenia w publicznym szkolnictwie wyższym*, Wrocław 2010.

¹¹ Dz.U. z 1933 r. Nr 29, poz 247, znowelizowana 8 lipca 1937 roku.

¹² Szerzej na ten temat zob. C. Szczepaniak, *Jak wyglądały uregulowania prawne stosunków między państwem i uczelniami akademickimi w powojennej historii Polski?*, „Forum Akademickie” 2000, nr 7–8.

¹³ Szerzej na ten temat zob. K. Leja, *Koncepcje zarządzania współczesnym uniwersytetem*, Gdańsk 2011, s. 28; oraz J. Borkowski, *Organizacja zarządzania szkołą wyższą*, Wrocław 1978, s. 8–17.

musiały więc czynnie zaangażować się w proces „budowy socjalistycznego państwa” zgodnie z kierunkiem wytyczonym i głoszonym przez Polską Partię Robotniczą (od 1948 roku Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą), odpowiednio dostosowując swoje cele, rozmiary, strukturę organizacyjną i specyfikę funkcjonowania.

Uczelniom wyższym nakazywano kształcenie „nowej inteligencji” o pochodzeniu egalitarnym, która miała włączyć się w budowę socjalistycznej ojczyzny. „Nowa inteligencja” rozumiana miała być jako swoistego rodzaju produkt dwóch sojusznicznych klas społecznych: robotniczej i chłopskiej — to znaczy klasowo-robotnicza i klasowo-chłopska. „Nowa”, bo utożsamiana z przymiotnikami „socjalistyczna”, „ludowa”, „pracująca”, „postępowa”, „przodująca”, „ideowa”, „wychowana przez klasę robotniczą”, „służąca ludowi”, „wdzięczna i wierna”, „wolna od obciążeń kapitalistycznego ustroju”, a więc pod każdym względem bezpieczna w kontekście walki ze wszystkim, co kojarzyło się z Polską przedwojenną. „Nowa inteligencja” miała być wolna od „niepokojących” wyróżników (cech) dawnej inteligencji i pełnić wobec niej funkcję kontrolną¹⁴. Takie „dążenie” było podstawą kolejnych regulacji prawnych, które objęły w następnych latach polskie szkolnictwo wyższe w PRL. Należy przy tym zauważyć, że stało ono w antynomii wobec samodzielnych, autonomicznych i opartych na wzorcach przedwojennych uczelni, grupujących środowisko akademickie cechujące się w znaczącej większości innym niż komunistyczny światopoglądem, którego ważną składową była wiara w elitarny charakter szkolnictwa wyższego i jego autonomię.

Umacnianie się władzy komunistycznej i powielanie rozwiązań radzieckich sprzyjało początkowo tylko oddolnym działaniom w kierunku zmiany systemu zarządzania uniwersytetami i ograniczaniu ich autonomii, ale w konsekwencji doprowadziło do sytuacji, w której od 1947 roku uczelnie wyższe zostały zdominowane przez rządzących za sprawą odgórnej reformy edukacyjnej. Szybko doprowadziła ona do znaczącego ograniczenia autonomii uczelni za sprawą zwiększenia skali cenzury i wprowadzenia pełnej kontroli politycznej. Z drugiej zaś strony zmiany prawne otwały bramy uczelni osobom z klas robotniczej i chłopskiej na niespotykaną do tej pory skalę. W tym też okresie zaczęto też, na ile to było możliwe wobec powojennych problemów, odbudowywać bazę materialną uczelni.

Przymus całkowitego podporządkowania uczelni władzy komunistycznej znalazł znaczącą wymowę w dekrete z dnia 28 października 1947 roku o organizacji nauki i szkolnictwa wyższego. Odstąpiono od przedwojennego ustawodawstwa w tym zakresie, wprowadzając zupełnie nowe regulacje dotyczące funkcjonowania uczelni i zarządzania nimi. W miejsce dotychczasowej typologii szkolnictwa wyższego wprowadzono podział na szkoły akademickie i wyższe szkoły zawodowe. Wszystkie uczelnie zostały zmuszone do działania w ramach jednolitej sieci szkół wyższych, tworzonej na wniosek Ministerstwa Oświaty. Zgodnie z art. 7

¹⁴ H. Palska, *Obraz nowej inteligencji w polskiej propagandzie politycznej lat 1948–1956*, „Studia Socjologiczne” 1994, nr 2 (133), s. 105.

dekretu to minister oświaty był władzą naczelną w sprawach dotyczących organizacji nauki, szkół wyższych i placówek naukowo-badawczych. Sprawował on naczelne kierownictwo i zwierzchni nadzór nad wszystkimi sprawami szkół wyższych¹⁵. Organy szkoły wyższej nie były samodzielne, a podejmowane przez nie decyzje organizacyjne oraz finansowe mogły zostać uchylone na każdym etapie na wniosek ministra¹⁶. Dekret regulował nawet skład oraz kompetencje organów kolegiałnych szkół wyższych. Coraz bardziej oczywiste było, że władze komunistyczne odgórnie sterują uczelniami, zmniejszając elitarność studiów wyższych.

Aby kontrolować szkoły wyższe, do komisji rekrutacyjnych wprowadzono osoby spoza „świata nauki”, zaś do programu studiów wpisano marksizm jako jedyny i słuszny światopogląd polityczny, społeczny i gospodarczy. Równolegle wzmocnieniu uległy działania cenzury, a nawet autocenzury. Ponadto nastąpiła biurokratyzacja i parametryzacja wszystkich szczebli nauki, co oznaczało, że uniwersytety musiały wykonywać narzucone przez ministerstwo wszelkie normy w zakresie rodzaju i typu badań oraz struktury i rodzaju ich finansowania¹⁷. Narastało przekonanie o konieczności traktowania zarówno obszaru kształcenia, jak i badań naukowych jako elementów gospodarki planowej¹⁸.

Wprowadzono tak zwane uczelniane szóstki (składające się z po trzech działaczy PPR i Polskiej Partii Socjalistycznej), oceniające działania naukowe i profil światopoglądowy środowiska akademickiego. Tylko w 1948 roku podjęto 1093 decyzje personalne dotyczące zmian w strukturach uczelni wyższych — część profesorów musiała odejść na wcześniejsze emerytury, przenoszono także pojedyncze „niewygodne” osoby między ośrodkami, tak aby nadszarpnąć przedwojenne zależności i relacje¹⁹. Centralne sterowanie, odgórna zmiana struktur wewnętrznych, zniesienie autonomii finansowej i wreszcie kształcenie oparte na materializmie dialektycznym miały się przyczynić do budowy „lepszego” (czyli socjalistycznego) uczelni wyższej.

Na przełomie 1948 i 1949 roku sytuacja w kraju była już właściwie całkowicie opanowana przez władze komunistyczne, a czas ten nazwano „okresem nastawionym na ilość”²⁰. Konsekwencją działań rządzących było całkowite oparcie systemu rekrutacji na kryteriach „pochodzenia klasowego” oraz postawy światopoglądowej — tak zwana selekcja społeczna i polityczna²¹.

¹⁵ Dekret o organizacji nauki i szkolnictwa wyższego z 28 października 1947 roku, Dz.U. z 1947 r. Nr 66, poz. 415 (art. 7 i art. 9).

¹⁶ *Ibidem*, art. 30.

¹⁷ A. Zysiak, *Stalinizm i rewolucja na uczelniach — odgórna demokratyzacja dostępu do edukacji wyższej 1947–1956*, „Studia Litteraria et Historica” 2019, nr 8, s. 4, <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/slh/article/view/slh.2044> (dostęp: 17.05.2021).

¹⁸ J. Borkowski, *op. cit.*, s. 26.

¹⁹ R. Herczyński, *Spełnana nauka. Opozycja intelektualna w Polsce 1945–1970*, Warszawa 2008, s. 96; A. Zysiak, *op. cit.*, s. 4.

²⁰ J. Tymowski, *Organizacja szkolnictwa wyższego w Polsce*, Warszawa 1980, s. 488.

²¹ J. Wołoszyn, *Udział organów bezpieczeństwa w akcji rekrutacji na studia w województwie lubelskim w latach 1947–1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2007, nr 1 (11), s. 194. Szerzej na

Uczelnie wyższe zostały odcięte od prowadzenia badań naukowych, ich rolę sprowadzono do nauczania i tworzenia nowych kadr, które miały zostać wykorzystane do odbudowy i modernizacji kraju zgodnie ze wzorami radzieckimi. Już wtedy szczególny nacisk kładziono na rozwój studiów technicznych, tak aby zapewnić specjalistów dla industrializującego się w przyspieszonym tempie zniszczonego kraju²². Z tego też powodu widoczne były wzrost procentowego udziału studentów kierunków technicznych (od około 20% do ponad 30% ogółu) oraz deklasaacja kierunków ekonomicznych, których słuchacze w pierwszych latach po wojnie stanowili około 20% wszystkich żaków, a od lat pięćdziesiątych już tylko około 10%²³. Wszystko to było efektem przyjęcia wytycznych z Moskwy, które wskazywały na kadrę techniczną jako podstawową siłę kierującą rozwojem gospodarczym kraju. Rola ekonomistów i prawników została w tym okresie zmarginalizowana.

Dalsze ograniczenia niezależności instytucjonalnej i finansowej szkół wyższych wprowadziła już ustawa z dnia 15 grudnia 1951 roku o szkolnictwie wyższym i pracownikach nauki²⁴, określana często w literaturze jako „ustawa stalinowska”. Zawierała ona 78 artykułów określających model w pełni upolitycznionej szkoły wyższej²⁵. Tak jak poprzednio to minister, tym razem szkolnictwa wyższego, zarządzał odgórnie, w ramach systemu nakazowo-rozdziałowego, szkołami wyższymi. Określał również zasady organizacji i administracji szkoły wyższej, w tym też reguły jej finansowania i zarządzania majątkiem. Następowало powolne wprowadzanie do organów kolegialnych osób „spokrewnionych z polityką”. Co prawda kompetencje senatu uczelnianego w porównaniu z poprzednimi uregulowaniami zostały bardziej rozbudowane, ale w dalszym ciągu nie zwiększono zakresu jego władzy w sprawach pryncypialnych dla autonomii uczelni. Zgodnie z art. 1 omawianej ustawy szkoły wyższe miały kształcić i wychowywać kadry głównie inteligencji ludowej, „w duchu ofiarnej służby ojczyźnie, walki o pokój i socjalizm [...]”.

W tym miejscu warto też wspomnieć o roli organów bezpieczeństwa, uczestniczących w procesie pełnej inwigilacji środowisk akademickiego. Ich działania polegały na „udaremnieniu możliwości studiowania osobom, które zostały uznane przez władze komunistyczne za niepożądane”. Funkcjonariusze Urzędu Bezpieczeństwa uczestniczyli czynnie w selekcji negatywnej kandydatów na studia,

ten temat zob. A. Zysiak, *Punkty za pochodzenie. Powojenna modernizacja i uniwersytet w robotniczym mieście*, Kraków 2016.

²² W. Rutkowski, *Przemiany w kwalifikacyjno-zawodowej strukturze zatrudnienia w Polsce. Gospodarka uspołeczniona 1958–1968*, Warszawa 1974, s. 85.

²³ K. Popiński, *op. cit.*, s. 45.

²⁴ Dz.U. z 1951 r. Nr 45, poz. 205.

²⁵ Szerzej na ten temat zob. J. Woźnicki, *Sto lat działalności ustawodawczej w szkolnictwie wyższym w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem okresu trzydziestolecia transformacji*, [w:] *Transformacja akademickiego szkolnictwa wyższego w Polsce w okresie 30-lecia 1989–2019*, red. J. Woźnicki, Warszawa 2019, <http://cpp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2019/10/Wo%C5%BAnicki.pdf> (dostęp: 17.05.2021).

opiniując według kryteriów politycznych oraz „klasowych”. Stosowano eliminowanie lub zastraszanie wykładowców i studentów, których postawy czy samo zachowanie mogło być uznane za dysfunkcjonalne wobec systemu”²⁶.

Równolegle znacząco ograniczono kontakty międzynarodowe, zarówno między uczelniami, jak i wykładowcami. Cenzura i instytucje państwowe przejęły kontrolę nad całym rynkiem wydawniczym, upaństwowiono drukarnie naukowe²⁷. W zakresie działań organizacyjnych wydzielono z uniwersytetów wydziały: rolnicze, ekonomiczne i medyczne, które stały się odrębnymi uczelniami na wzór radziecki; narzucono nową strukturę uczelni; humanistów zgrupowano w jeden wydział — filozoficzny lub filozoficzno-historyczny, w zależności od placówki (od 1951 roku). Minister ustalał liczbę studentów (z podziałem według przynależności „klasowej”), która mogła być przyjęta w danym roku na dany rodzaj i stopień studiów na konkretnej uczelni. Nadal rosła liczba osób studiujących kierunki techniczne.

Dalsze zmniejszenie autonomii uczelni wyższych i podporządkowanie ich władzy komunistycznej wprowadziła, po wydarzeniach tak zwanego polskiego października 1956 roku, ustawa o szkołach wyższych z 5 listopada 1958 roku²⁸. W akcie tym, zawierającym 159 artykułów, określono jednolite zasady ustrojowe szkół wyższych oraz formy ich działalności. Nadzór nad szkołami wyższymi sprawował minister szkolnictwa wyższego. Zgodnie z art. 5 wspomnianej ustawy ustalał on podstawowe kierunki pracy uczelni, ramowe plany badań naukowych, programy nauczania, plany i regulaminy studiów, kierunki i zasady polityki kadrowej oraz liczbę etatów osobowych w szkołach wyższych, zasady organizacji i finansowania badań naukowych oraz współpracy szkół wyższych z innymi placówkami naukowymi w tym zakresie. Ponadto normował on zasady regulujące administracyjną i gospodarczą działalność uczelni i podejmował decyzje dotyczące zasadniczych spraw związanych ze współpracą uczelni z zagranicą. Minister szkolnictwa wyższego sam lub przez swoje organy kontrolował działalność każdej szkoły wyższej.

Kwestie gospodarki finansowej uczelni nie zostały prawnie uregulowane, doczekano się jedynie określenia, że forma organizacyjno-prawna szkoły wyższej to „jednostka budżetowa”²⁹, co spowodowało, że wszelkie rozliczenia finansowe były realizowane „odgórnie”. Szkoły wyższe nadal miały bezwzględny obowiązek „aktywnego uczestnictwa w budowie i umacnianiu socjalizmu w Polsce [...]”³⁰.

²⁶ J. Wołoszyn, *op. cit.*, s. 200.

²⁷ K. Kazimierska, K. Waniek, A. Zysiak, *Opowiedzieć Uniwersytet. Łódź akademicka w biografkach wpisanych w losy Uniwersytetu Łódzkiego*, Łódź 2016, [https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/22814/\[1\]-452_Kazmierska,%20Waniek,%20Zysiak_Opowiedziec%20Uniwersytet.pdf?sequence=1](https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/22814/[1]-452_Kazmierska,%20Waniek,%20Zysiak_Opowiedziec%20Uniwersytet.pdf?sequence=1) (dostęp: 17.05.2021).

²⁸ Ustawa z dnia 5 listopada 1958 roku o szkolnictwie wyższym (Dz.U. z 1958 r. Nr 68, poz. 336 ze zm.).

²⁹ *Ibidem*, art. 32.

³⁰ *Ibidem*, art. 1.

Na wszystkich ich szczeblach powstawały organizacje zakładowe PZPR, a życiem młodzieży akademickiej kierowały organizacje wzorowane na radzieckim Kom-somole, takie jak na przykład. Związek Młodzieży Polskiej³¹.

Efektom wydarzeń marcowych z 1968 roku była ustawa z dnia 20 grudnia 1968 roku o zmianie ustawy o szkolnictwie wyższym (nowelizacja ustawy z 1958 roku), która miała umocnić tak zwany ład, porządek i być elementem przebudowy socjalistycznych stosunków społecznych, co skutkowało w praktyce między innymi stworzeniem formalno-prawnych możliwości przeprowadzenia czystek personalnych, obejmujących zarówno profesorów, jak i „niepokornych” (pozbawionych socjalistycznej moralności) studentów³².

Skorygowano wówczas zasady mianowania rektorów, odchodząc od ich wybierania przez organy kolegialne na rzecz powoływania przez ministra³³. „Okres autonomii uniwersytetów i badań naukowych, kiedy profesor i badacz działali z powołania, należał do przeszłości [...] Zakres ich swobody badawczej wynika tylko z konieczności metody i zasad skuteczności działania”³⁴. Rozbudowana kolegialność przyczyniła się do przewlekającego się podejmowania decyzji, rodząc iluzoryczne wrażenie udziału wielu osób w tym procesie³⁵.

Pod koniec lat siedemdziesiątych zauważono i poddano analizie liczne zjawiska i procesy³⁶, które miały niekorzystny wpływ na rozwój gospodarczy kraju, co przyczyniło się w obszarze szkolnictwa wyższego do bardzo poważnego deficytu inwestycyjnego. W drugiej połowie dekady Gierka, aż do 1981 roku, widoczny był spadek nakładów na szkolnictwo wyższe. Stosowano preferencyjną procedurę podziału środków publicznych wyłącznie na rzecz uczelni technicznych, które i tak tylko w ograniczonym stopniu mogły zmienić swoje warunki bytowe, zwłaszcza pod względem powierzchni w przeliczeniu na jednego studenta. Pozostałe uczelnie pozostawiono całkowicie niedofinansowane. Szkolnictwo wyższe generalnie znalazło się wtedy w ogromnym kryzysie.

Należy w tym miejscu zauważyć, że wprawdzie pozycja społeczna absolwentów uczelni wyższych była dość wysoka, ale w związku z dużym znaczeniem miejsca jednostki w ogólnej strukturze partyjno-związkowej nie stanowili oni elity ani zawodowej, ani politycznej, a wyższe wykształcenie nie było żadnym gwarantem zarobków wyższych niż średnia krajowa³⁷. Pożytki płynące z ukończenia

³¹ K. Popiński, *op. cit.*, s. 44.

³² J. Woźnicki, *Sto lat działalności ustawodawczej...*, s. 22.

³³ K. Leja, *op. cit.*, s. 29.

³⁴ Szerzej na ten temat zob. J. Szczepański, *Szkice o szkolnictwie wyższym*, Warszawa 1976, s. 26.

³⁵ K. Leja, *op. cit.*, s. 29.

³⁶ J. Kluczyński, *Szkolnictwo wyższe w czterdziestoleciu Polski Ludowej*, Warszawa-Kraków 1986, s. 67–69.

³⁷ Szerzej na ten temat zob. S. Lis, K. Skuza, *Zmiany edukacyjnych aspiracji Polaków w okresie transformacji systemowej*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2015, nr 3 (75), s. 48, <https://core.ac.uk/download/pdf/83087649.pdf> (dostęp: 17.05.2021).

studiów wyższych pod koniec lat siedemdziesiątych Lidia Beskid podsumowała w następujący sposób: „przy wyrównanych zarobkach lepsze wykształcenie dawało dodatkowe szanse na »ustawienie się« i dostęp do deficytowych dóbr w systemie reglamentacji”³⁸.

Efektami takich działań były najniższy w Europie odsetek osób z wyższym wykształceniem (współczynnik skolaryzacji), zacofana infrastruktura, niewystarczający stan zaplecza oraz kadra kompletowana na zasadzie negatywnej selekcji.

Wprowadzenie w 1981 roku stanu wojennego pogłębiło impas w polskim szkolnictwie wyższym, przyczyniając się do odpływu wielu pracowników akademickich, co pogłębiło już istniejące braki osobowe. Odpowiedzią na katastrofalną sytuację uczelni wyższych stała się ustawa z dnia 4 maja 1982 roku o szkolnictwie wyższym³⁹. Po raz pierwszy w akcie regulującym działalność szkolnictwa wyższego pojawiły się między innymi przepisy, które będą pojawiać się w kolejnych ustawach z okresu po transformacji ustrojowej, w tym poniższe znamienne zapisy:

— „szkoły wyższe są samorządnymi społecznościami nauczycieli akademickich, studentów i innych pracowników szkoły” (art. 1 ust. 2);

— „szkoły wyższe w swej działalności kierują się zasadami wolności nauki i sztuki” (art. 2 ust. 1);

— „szkoła działa na podstawie statutu uchwalanego przez senat” (art. 7 ust. 1);

— „rektor szkoły jest wybierany przez senat lub kolegium elektorów, Statut szkoły określa organ dokonujący wyboru rektora” (art. 41).

Nowa ustawa wprowadziła pierwsze podwaliny pod „samodzielną” gospodarkę finansową uczelni w ramach środków pochodzących z dotacji zbiorowej z budżetu centralnego, przeznaczonych na finansowanie działalności dydaktyczno-wychowawczej, kształcenie kadr naukowych, własne badania oraz zaspokojenie potrzeb socjalno-bytowych studentów i pracowników akademickich, dochodów uzyskiwanych z tytułu odpłatnie prowadzonej działalności, wpływów z innych źródeł, pochodzących z działalności usługowej szkoły na rzecz regionu, gospodarki narodowej i kultury.

Jak się jednak szybko okazało, „ze strony ówczesnych władz był to tylko eksperyment polityczny — próba udowodnienia, że władza nie jest opresyjna wobec środowisk akademickich i pozostaje gotowa na otwarcie w stosunku do inteligencji”⁴⁰. Władze PRL w trzy lata po wprowadzeniu wspomnianych regulacji drastycznie znowelizowały je, wprowadzając 25 lipca 1985 roku ustawę o zmianie ustawy o szkolnictwie wyższym, kontynuującą zastój w polskim szkolnictwie wyższym⁴¹.

³⁸ *Zmiany w życiu Polaków w gospodarce rynkowej. Praca zbiorowa*, red. L. Beskid, Warszawa 1999, s. 112.

³⁹ Dz.U. z 1982 r. Nr 14, poz. 113 ze zm.

⁴⁰ J. Woźnicki, *op. cit.*, s. 24.

⁴¹ *Ibidem*; zob. też *Deregulacja w systemie szkolnictwa wyższego. Program rozwoju szkolnictwa wyższego do 2020 r.*, cz. 5, red. J. Woźnicki, Warszawa 2015, http://www.frp.home.pl/publikacje/cz_V_PROGRAM_001216_Deregulacja.pdf.

Podsumowanie

Lata 1949–1989 to niewątpliwie okres stagnacji w polskim szkolnictwie wyższym, które ulegając we wszelakich obszarach swej działalności upolitycznieniu, kontroli i cenzurze, nie miało szansy na systemową przebudowę i rozwój, które miały miejsce w kolejnych dekadach po II wojnie światowej na uczelniach zachodnich. Proces pewnej modernizacji systemu szkolnictwa wyższego, powolne, choć ostrożne, otwieranie się na rynek i współpracę międzynarodową czy nawet względna demokratyzacja wywarły jednak nikły wpływ na sytuację polskich uczelni wyższych i ich funkcjonowanie. Tak naprawdę dopiero koniec komunizmu oraz dążenie do wolności i wiara w jej odzyskanie umożliwiły rozpoczęcie tej przemiany⁴².

Wejście w życie Ustawy o szkolnictwie wyższym z dnia 12 września 1990 roku stało się początkiem przeobrażeń w polskim szkolnictwie wyższym. To data powstania polskich uczelni na „nowo”, gdyż stworzyła fundamenty pod nowe organizacyjne i finansowe zasady funkcjonowania szkolnictwa wyższego w Polsce.

Bibliografia

- Borkowski J., *Organizacja zarządzania szkołą wyższą*, Wrocław 1978.
- Chumiński J., Popiński K., *Historia Wyższej Szkoły Handlowej, Wyższej Szkoły Ekonomicznej i Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu (1947–2007)*, [w:] *Księga 60-lecia Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu*, red. J. Chumiński, Wrocław 2007.
- Ćwiąkała-Małys A., *Pomiar efektywności procesu kształcenia w publicznym szkolnictwie wyższym*, Wrocław 2010.
- Deregulacja w systemie szkolnictwa wyższego. Program rozwoju szkolnictwa wyższego do 2020 r.*, część 5, red. J. Woźnicki, Warszawa 2015, http://www.frp.home.pl/publikacje/cz_V_PROGRAM_001216_Deregulacja.pdf.
- Dybaś M., Dziemianowicz-Bąk A., Krawczyk-Radwan M., Walczak D., *Szkolnictwo wyższe*, [w:] *Kontynuacja przemian. Raport o stanie edukacji 2011*, red. M. Federowicz, A. Wojciak, Warszawa 2012, <http://eduentuzjasci.pl/images/stories/badania/rose2011/RoSE2011-R3-szkolnictwo-wyzsze.pdf>.
- Grześ B., *Deportacja nauczycieli do ZSRR 1939–1941*, Warszawa 1995.
- Herczyński R., *Spętana nauka. Opozycja intelektualna w Polsce 1945–1970*, Warszawa 2008.
- Hryniewicka A., *Szkolnictwo wyższe w latach II wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej w Warszawie i jego pracowników*, cz. 1, „Człowiek — Niepełnosprawność — Społeczeństwo” 2015, nr 2 (28).
- Kluczyński J., *Szkolnictwo wyższe w czterdziestolecu Polski Ludowej*, Warszawa-Kraków 1986.
- Kuśmierska K., Waniek K., Zysiak A., *Opowiedzieć uniwersytet. Łódź akademicka w bibliografiach wpisanych w losy Uniwersytetu Łódzkiego*, Łódź 2016, <https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bit>

⁴² Szerzej zob. M. Dybaś et al., *Szkolnictwo wyższe*, [w:] *Kontynuacja przemian. Raport o stanie edukacji 2011*, red. M. Federowicz, A. Wojciuk, Warszawa 2012, s. 121–168, <http://eduentuzjasci.pl/images/stories/badania/rose2011/RoSE2011-R3-szkolnictwo-wyzsze.pdf> (dostęp: 17.05.2021).

- stream/handle/11089/22814/[1]-452_Kazmierska,%20Waniek,%20Zysiak_Opowiedziec%20Uniwersytet.pdf?sequence=1.
- Leja K., *Koncepcje zarządzania współczesnym uniwersytetem*, Gdańsk 2011.
- Lis S., Skuza K., *Zmiany edukacyjnych aspiracji Polaków w okresie transformacji systemowej*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2015, nr 3 (75), <https://core.ac.uk/download/pdf/83087649.pdf>.
- Palska H., *Obraz nowej inteligencji w polskiej propagandzie politycznej lat 1948–1956*, „Studia Socjologiczne” 1994, nr 2 (133).
- Popiński K., *System szkolnictwa wyższego w II Rzeczypospolitej i jego wpływ na funkcjonowanie uczelni polskich po 1945 roku*, „Społeczeństwo i Ekonomia” 2018, nr 1 (9).
- Rutkowski W., *Przemiany w kwalifikacyjno-zawodowej strukturze zatrudnienia w Polsce. Gospodarka społeczna 1958–1968*, Warszawa 1974.
- Szczepaniak C., *Jak wyglądały uregulowania prawne stosunków między państwem i uczelniami akademickimi w powojennej historii Polski?*, „Forum Akademickie” 2000, nr 7–8.
- Szczepański J., *Szkice o szkolnictwie wyższym*, Warszawa 1976.
- Tymowski J., *Organizacja szkolnictwa wyższego w Polsce*, Warszawa 1980.
- Walczak M., *Ludzie nauki i nauczyciele podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*, Warszawa 1995.
- Walczak M., *Straty osobowe nauczycieli i naukowców w latach 1939–1945*, [w:] 100 lat ZNP. Ludzie, fakty, sprawy, wydarzenia. 1905–2005, Warszawa 2005.
- Walczak M., *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945*, Wrocław 1978.
- Wołoszyn J., *Udział organów bezpieczeństwa w akcji rekrutacji na studia w województwie lubelskim w latach 1947–1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2007, nr 1 (11).
- Woźnicki J., *Sto lat działalności ustawodawczej w szkolnictwie wyższym w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem okresu trzydziestolecia transformacji*, [w:] *Transformacja akademickiego szkolnictwa wyższego w Polsce w okresie 30-lecia 1989–2019*, red. J. Woźnicki, Warszawa 2019, <http://cpp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2019/10/Wo%C5%BAnicki.pdf>.
- Zmiany w życiu Polaków w gospodarce rynkowej. Praca zbiorowa*, red. L. Beskid, Warszawa 1999.
- Zysiak A., *Punkty za pochodzenie. Powojenna modernizacja i uniwersytet w robotniczym mieście*, Kraków 2016.
- Zysiak A., *Stalinizm i rewolucja na uczelniach — odgórna demokratyzacja dostępu do edukacji wyższej 1947–1956*, „Studia Litteraria et Historica” 2019, nr 8, <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/slh/article/view/slh.2044>.
- Żurawski M., *Straty ludnościowe Polski w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem ich skutków społecznych i zawodowych oraz wpływu na sytuację gospodarczą kraju*, [w:] *Gospodarcze i społeczne skutki wojny i okupacji oraz drogi ich przezwyciężenia. Materiały z konferencji, Karpacz, 4–6 grudnia 1985*, red. W. Długoborski, B. Klimczak, E. Kaszuba, Wrocław 1989.